

Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу

Антропоморфні стели — одні із найцікавіших пам'яток доби раннього металу. Вони широко розповсюджені на території Європи від Кавказу до Піренеїв.

Поодинокі знахідки цих стел належать ще до минулого століття. Вперше звернув увагу на їх людиноподібні риси Г. Л. Скадовський, який помітив у стелах «прототипи кам'яних баб»¹. Пізніше багато археологів, які досліджували антропоморфні стели, у своїх роботах неодноразово повертались до питань про культурну належність стел, їх класифікацію та хронологію.

Для вирішення згаданих питань важливо з'ясувати, кого саме зображували антропоморфні стели. Спочатку їх вважали богинями поховань², пізніше гадали, ніби стели зображали померлих старіших та видатних членів роду³, а можливо, навіть вмілих майстрів та вдалих мисливців⁴. У той же час існувала й інша версія — стели розглядалися як зображення різних божеств⁵. Ця точка зору поступово стала панівною⁶.

Більшість антропоморфних стел являють собою досить примітивні скульптурні постаті, людські риси яких підкреслені лише виступами пліч та голови (рис. 1, 1). Втім стародавні скульптори не обмежувались такими зображеннями. Відомі екземпляри, на яких є обличчя, руки, ознаки статі, які підкреслюють антропоморфність цих статуй. Крім того, на цілому ряді стел є різні рельєфно виконані зображення пояса, намиста, лука, сокир, фігурок тварин, людей та ін. Простежені сліди фарби дають змогу припустити, що частина зображень, можливо, була намальована. Ймовірно, що фарба наносилась в основному на ті екземпляри, де не було рельєфів, тобто на більшість примітивних стел.

Наявність різних деталей на статуях свідчить, що значення надавалось не тільки самій людиноподібній фігурі, а не меншою мірою й супроводжуючим елементам оформлення. Розглянемо один з них, відомий в літературі під назвою «ступні ніг». Зауважимо, що назва ця умовна, оскільки ми не знаємо, чи показані тут ступні, чи це умовне зображення самих ніг. Невідомо, який саме зміст закладений стародавніми скульпторами в ці зображення. Безперечно, що для давньої людини він був набагато глибшим. Адже значення малюнка залежало від того, на чому його зображували. Якщо він був нанесений на священний предмет, то це щось більше, ніж деталь орнаменту.

Відбитки «ступнів ніг» відомі на білогрудівських стелах, на стелі з Новочеркаська, на керносівському ідолі. Є вони і на стелі з півночі Ворошиловградщини, на стелах з Інгулу та Інгульця, на чобруцькому ідолі з Молдавії, скульптурі з Плачидолу в Болгарії. Зображення однієї ступні є на стелі з Гаманджії в Румунії. Виконані вони в різній техніці: у вигляді опуклого рельєфу, при допомозі оконтурювання канавкою, а також за допомогою поєднання оконтурювання канавкою з розписом. Розміри «ступнів» близькі до нормальної стопи людини: дов-

¹ Труды VIII АС, М., 1897, т. 3, с. 92.

² Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, с. 409.

³ Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. М., 1969, с. 52.

⁴ Чеченов И. М. Нальчикская подкурганная гробница. Нальчик, 1973, с. 30.

⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 1974, с. 83; Щепинский А. А. Антропоморфні стели Північного Причорномор'я.— Археологія, 1973, № 9, с. 27.

⁶ Формозов А. А. Нальчикский курган.— ВИ, 1973, № 12, с. 211.

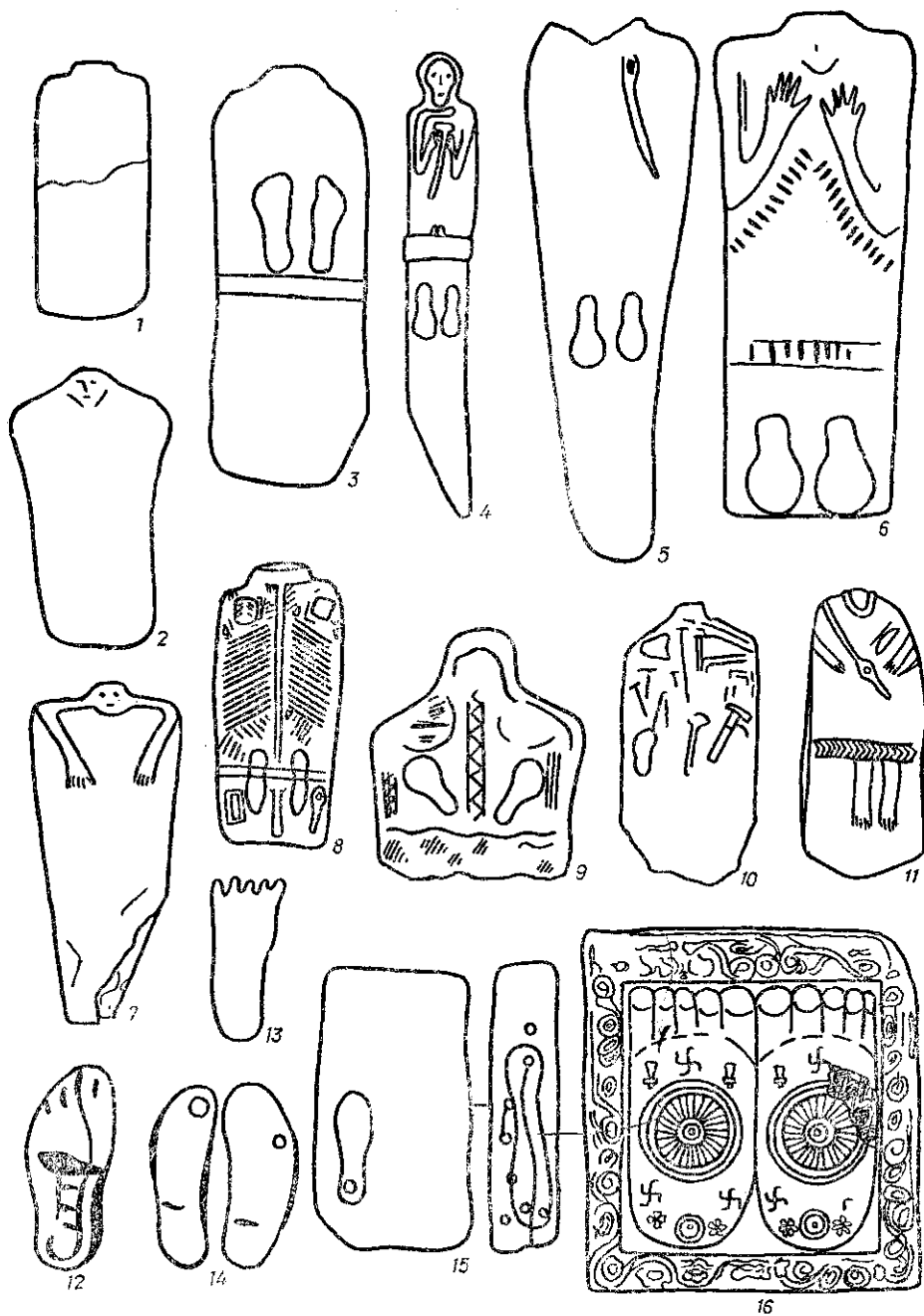

Рис. 1. Антропоморфні стели та зображення «ступнів ніг»:

Стели: 1 — Білозерка; 2 — Капустино; 3 — Новочеркаськ; 4 — Чобручі; 5, 6 — Білогрудівка; 7 — Тиритака; 8 — Керносівка; 9 — Плачидол; 10 — Гаманджі; 11 — Морель (Франція).
Зображення «ступнів»: 12 — Кам'яна Могила; 13 — Біломор'я; 14 — Південна Швеція; 15 — Мар'їно; 16 — Індія.

жина їх в основному від 24 до 32 см. Розміщення зображень не завжди однакове. Вони відомі на лицьовому боці стел, як, наприклад, на білогрудівських та на стелі з Чобручів (рис. 1, 4—6) або на тильному, як це зроблено на новочеркаській та керносівській стелах, а також на стелах з Плачидола та Гаманджі (рис. 1, 3, 8—10). У деяких випадках «ступні» зображені пальцями вгору (стели з Інгулу, Інгульця, з Ново-

черкаська, з Плачидолу) (рис. 1, 3, 9), в інших — пальцями до низу (стели з Керносівки, Білогрудівки, Чобручів) (рис. 1, 4—6, 8). До речі, в Західній Європі на відомих нам антропоморфних стелах немає зображень «ступнів ніг», аналогічних відкритим у Північному та Західному Причорномор'ї. Там наявні скоріш стилізовані зображення ніг з пальцями, повернутими донизу (рис. 1, 11). Це одна з рис, що розрізняє стели двох вказаних територій.

Різна й висота розміщення зображень «ступнів ніг» на стелах. Вони знаходяться в нижній, як на білогрудівських та чобручській стелах (тут пальці ніг повернуті донизу, що деякою мірою зближує їх з західноєвропейськими), та в верхній частині, як на стелах з Інгулу, Інгульця, з Новочеркаська, Плачидола. Відомі випадки, коли «ступні» розташовані посередині, немов би за поясом, як на керносівському ідолі (рис. 1, 8). Усі перелічені факти свідчать про наявність місцевих особливостей у статуї, але в цій статті розглянуто інший аспект, пов'язаний з розкриттям змісту цих зображень.

Залучення матеріалів різних територій приводить до висновку, що зображення «ступнів» досить поширені. Вони відомі в Приазсв'ї, на Кам'яній Могилі, в Південній Швеції, Біломор'ї, на писаницях Сибіру та Уралу, на брилах Кобістану. Є вони на камені «Шеглець» поблизу Новгороду, а також на плиті біля с. Мар'їне поблизу Сімферополя в Криму (рис. 1, 12—15) ⁷.

Не всі зображення «ступнів ніг» однорідні. Серед них є показані в динаміці, як відбитки кроків людини, зокрема в петрогліфах Біломор'я, а також статично, як на камені «Шеглець», на монолітах Південної Швеції або на плиті з с. Мар'їне (рис. 1, 14—15). Всі зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах статичні, вони подібні до відбитків стоп Будди в Індії (рис. 1, 16) ⁸, що, мабуть, свідчить про їх однакове або близьке призначення. Цьому не суперечать і динамічні зображення «ступнів ніг» на скелях. Я. Доманський та А. Столяр на підставі вивчення петрогліфів Біломор'я пишуть, що люди гадали ніби кожний вид тварин має старшого брата, який є немовби їх пращуром і разом з тим «хазяїном». Колись дуже давно він мав вигляд тварини, а пізніше прийняв образ людини. Цей хазяїн керує звірами, підкорює їх своїй волі, нібито перетворюючи в «домашніх», слухняних. І ось поруч із зображенням тварин з'являється образ такого хазяїна, від якого, як вважають, багато в чому залежить мисливська удача ⁹. Отже, ступні ніг можна розглядати як сліди своєрідного людиноподібного божества — хазяїна тварин.

Відгуки традиції освячування людського сліду були відомі в Європі ще недавно. Їх докладно перелічує А. А. Формозов ¹⁰. Коріння шанування сліду або ступні ідуть в глибини віків, коли людина ще не відділяла в реальному світі неживі предмети від живих. Світ був єдиний і наповнений істотами, втіленими в ту чи іншу оболонку, які мали різні функції та здібність рухатися (або залишатися нерухомими). Власне кажучи, для стародавньої людини весь світ був живим. Магія широко ілюструє це сприйняття навколишнього середовища.

Особливу роль відігравали речі, безпосередньо пов'язані з людиною, — знаряддя праці, одяг, волосся, вшановувалась навіть тінь людини і, звичайно, відбитки її слідів. Так, австралійці були впевнені, що, уразивши гострим предметом слід ворожої їм людини, вони

⁷ Формозов А. А. Камень «Шеглец» близ Новгорода и камня-«следовки». — СЭ, 1965, № 5, с. 133—134.

⁸ Шантени де-ля Сиссей Д. П. История религий, М., 1899, т. 2, с. 67.

⁹ Доманский Я., Столяр А. По бесовым следам. Л., 1962, с. 157.

¹⁰ Формозов А. А. Камень «Шеглец»..., с. 135—136.

тим самим наносять їй шкоду¹¹. Ще в наказах до культу Діоніса грецький філософ Піфагор говорить про заборону протикати сліди людини ножем¹². Не випадково, мабуть, найвразливішим місцем бога Кришни в «Махабхараті» та героя «Ілліади» Ахіллеса була п'ята.

Значення сліду тварини, людини, божества чи духа для первісної людини було істотнішим, ніж нам може здаватися. На перших стадіях формування релігії ще не було поняття безтілесного божества, кожне божество чи дух володіло матеріальною оболонкою і, пересуваючись подібно людині, звісно, залишало відбитки своїх кроків. Так, у байдів Південної Індії існує повір'я, що дух померлого нібито залишає слід «роздвоєної ноги»¹³.

Можна з певністю говорити, що в давнину слідам людини надавалось велике значення, а звідси, мабуть, і ступням ніг, котрі залишали ці сліди. Про це свідчить і звичай, широко розповсюджений у племен явної культури III тисячоліття до н. е., посипати червоною фарбою ступні ніг похованого. Як неодноразово відзначали дослідники, навіть якщо сліди фарби спостерігались на всіх кістках померлого, найбільш інтенсивно були пофарбовані череп, кисті рук та ступні ніг. Ці три елементи тіла людини виділялись спеціально. Не випадкові, мабуть, і сліди фарби на багатьох антропоморфних стелах в районі голови, грудної клітки, а часом і по всій поверхні. Відомі випадки, коли червоною фарбою були покриті зображення «ступнів ніг».

В деяких писемних джерелах є згадки про зображення «ступнів ніг». Так, наприклад, давньогрецький письменник і мандрівник Павсаній, що відвідав у II ст. до н. е. святилище в Аміклах, описує побачену там примітивну скульптуру Аполлона як мідну колону з лицем, ступнями ніг та кистями рук¹⁴. Таким чином, і тут присутні три найбільш важливі елементи тіла людини. Вони часто фігурують на антропоморфних стелах, де зображено лише одне обличчя, як на стелі з Капустино (рис. 1, 2), чи руки й обличчя, як на статуях з Тиритаки в Криму (рис. 1, 7), або й всі три елементи, як на білогрудівській стелі (рис. 1, 6).

Про відбитки сліду ступні згадує й Геродот. Він писав, що в скелі у р. Тірас місцеві жителі показують відбиток ступні Геракла, схожий на слід людини довжиною в два лікті¹⁵. Тут мова йде про освячування сліду міфічної істоти.

Цей ритуал можна простежити і в шумерських текстах. В одному з закликань на глиняній табличці викликається Нінгірсу, який повинен накинути на ворога велику сітку та опустити на нього свою могутню долоню та могутню стопу¹⁶. Ці рядки містять в собі відгомін магії. В III тисячолітті до н. е. відомі цілі пантеони богів в Індії, Месопотамії, Єгипті. Скрізь, де існували уявлення про людиноподібні божества, були зображення останніх. Форма зображення божества, розвиваючись від більш примітивної (з перевагою елементів стародавнього фетишистського культу) до більш досконалої, знаходить на решті вираз у формі людського тіла, про що свідчить, зокрема, згадана вище статуя Аполлона із святилища в Аміклах. Подібне явище мало місце і в Єгипті. Наприклад, богиню Хатор шанували у вигляді стовпа з двома головами¹⁷. Шумерські теологи уявляли богів як

¹¹ *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление. М., 1929, с. 264.

¹² *Шахнович М. И.* Первобытная мифология и философия. Л., 1971, с. 46.

¹³ *Леви-Брюль Л.* Указ. соч., с. 211.

¹⁴ *Формозов А. А.* Камень «Щеглец»..., с. 138.

¹⁵ *Геродот.* История в 9 книгах. Л., 1972, кн. 4, 82, с. 208.

¹⁶ *Сэмюэл Н. Крамер.* История начинается в Шумере. М., 1965, с. 56.

¹⁷ *Матъе М. Э.* Древнеегипетские мифы. М.; Л., 1956, с. 162.

живих істот, схожих на людей, але безсмертних і обдарованих надлюдською могутністю¹⁸.

Таким чином, божества поступово набували антропоморфного вигляду, відповідно до змін у суспільних відносинах і нових уявлень людини про навколишній світ та взаємозв'язки з ним. Більше уваги почали приділяти людині. Вона виділила себе з навколишньої природи, поставила себе над нею. Красномовно про це пише грецький філософ Ксенофан, який каже, що

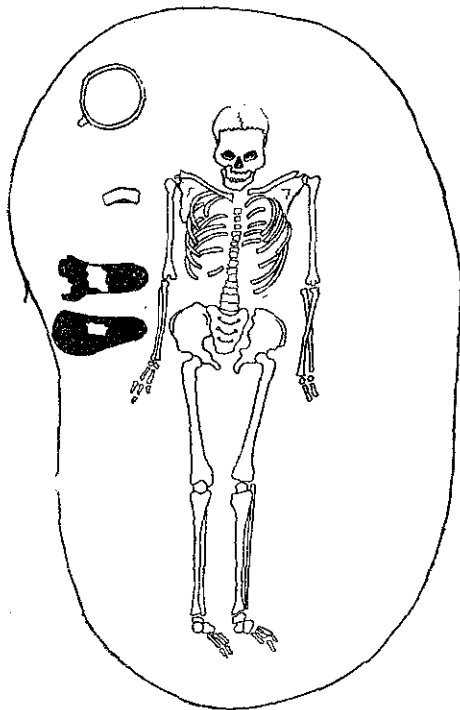

Рис. 2. Поховання № 13 з кургану 7 поблизу с. Христофорівка.

якби леви, бики або коні мали руки та подібно людям вміли писати, то коні своїх богів уподобили би коням, бики — бикам, бо кожен наружність божества порівняв би з тією породою, до якої належав сам¹⁹.

Проте поряд з антропоморфними зображеннями божеств існують і символічні, які бувають часто не просто символом божества, а його аватарою (реальним втіленням). Така символіка відома в Стародавньому Єгипті. Наприклад, в «Містеріях Сенусерта I» говориться про голови вбитих теляти та гуся, що уособлювали Сета: їх приносять в жертву символу Осіріса — стовпу «джед»²⁰. В Індії і зараз багато богів мають свої символічні зображення. Так, Шива зображується в формі фалоса, втіленням Вішну вважається так звана шалаграма — довгий амоніт, частіше чорний, уособленням бога сонця Сур'ї вважається біла мармурова кулька, образ божества

нерідко переданий у вигляді слідів стоп, висічених на камені²¹.

Антропоморфізм, як стверджує Л. Я. Штернберг, становить цілу стадію людського мислення, коли людина вважає усі довколишні об'єкти природи живими істотами, а явище сприймає як їх дії, але ж уявляє собі ці істоти обов'язково образом своїм і надає своїм богам духовних та тілесних атрибутів людини²². Тілесні атрибути — обличчя, руки, ноги, торс — переносяться на зображення людиноподібних божеств. Крім того, додаються ще одяг, амулети, прикраси, знаряддя праці, зброя, які також стають атрибутами божества. При цьому зображуються предмети, які мають безпосередній зв'язок з даним божеством, з його міфом і, отже, супроводжують його зображення. Так відбувається канонізація образу божества. Це яскраво засвідчено на зображеннях богів розвинутих релігій, а також стародавніх релігій Індії, Єгипту, Месопотамії.

¹⁸ Семюель Н. Крамер. История начинается..., с. 101.

¹⁹ Дератани Н. Ф., Тимофеева Н. А. Греческая литература. М., 1965, т. 1, с. 84—85.

²⁰ Матье М. Э. Тексты пирамид — заупокойный ритуал. — ВДИ, 1947, № 4, с. 44.

²¹ Гусева Н. Р. Религиозная обрядность в жизни индусской семьи. — В кн.: Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. М., 1973, с. 69.

²² Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936, с. 38.

На антропоморфних стелах доби раннього металу теж можна виділити деякі канонізовані атрибути, зокрема, у вигляді пояса, намиста, «жезла», сокири тощо. Можливо, до подібних атрибутів слід віднести і зображення «ступнів ніг». Щоправда, тут виникає питання, чи не є вони рисами людиноподібності даних статуй поряд з торсом, обличчям, руками? Це питання тим більш резонне, що відомі стели з досить умовним зображенням ніг (маються на увазі стели Західної Європи) (рис. 1, 11). Проте на стелах Східної Європи цього немає. Тут зображено лише «ступні ніг», які до того ж розташовані часто не в анатомічному порядку. Цей факт свідчить про надання їм стародавніми скульпторами якогось особливого символічного змісту. Адже в деяких випадках стели, позбавлені рук і обличчя, мають, проте, «ступні ніг»²³.

Привертає увагу факт, очевидно, вперше зафіксований у Північному Причорномор'ї. Йдеться про шість поховань катакомбної культури, знайдених на Південному Бuzі та Інгулі у 1973—1975 рр. Інгульською експедицією²⁴. В цих похованнях на дні ями поруч з померлим червоною фарбою зображено пару «ступнів ніг» (рис. 2). Зв'язок цих зображень з поховальним ритуалом у даному разі поза сумнівом. Можливо, тут «ступні» символізують божество, що розміщується поруч з похованим як вмістилище для його душі? І в цьому випадку символіка пов'язується з якимсь особливим таємничим змістом.

Таким чином, можна зробити висновок, що «ступні ніг» в давнину зображувались як атрибут божества або символ, а вірніше аватара його. В усякому разі вони пов'язані з образами богів. Це дає підставу вважати атрибутами останніх і зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу, стверджуючи думку про те, що стели є зображеннями антропоморфних божеств.

Н. А. РЫЧКОВ

Об изображениях «ступней ног» на антропоморфных стелах эпохи раннего металла

Резюме

Среди существующих мнений о том, кого изображали антропоморфные стелы эпохи раннего металла, в последнее время преобладает мнение, что они изображали различные божества.

В иконографии ряда стел есть изображения так называемых «ступней ног». Это довольно распространенное в древности явление, корни которого лежат, очевидно, в магических представлениях древних людей о следах как животного, так и человека. В истории почитания человеческого следа имеются сведения о связи изображений «ступней ног» с образами божеств. Это дает основание считать, что стелы являются изображениями антропоморфных божеств.

²³ Наприклад, стела, знайдена в кургані № 9, поховання № 8 біля с. Баратовка Снігурівського р-ну Миколаївської обл. (Петренко В. Г., Елагина Н. Е. Отчет об археологических раскопках, проведенных Ингульской скифской экспедицией в 1968 г.— Архив ІА АН УРСР, Петренко В. Г., ф. 1968/54).

²⁴ Христофорівка, к. 7, п. 13; Новоигорівка, к. 3, п. 9; Антонівка, к. 7, п. 16, к. 8, п. 9; Костячи, к. 1, п. 3; Новопетрівка, к. 4, п. 26.— Архив ІА АН УРСР, Шапошнікова О. Г. та ін. Отчет о работе Ингульской экспедиции, ф. 1973/8, 1974/12, 1975/3.